

AREAALIKONTAKTIEN SOSIAALISET TAUSTAT JA KIELELLISET PROSESSIT

LARISA LEISIÖ

VÄITÖKSENALKAJAISIESITELMÄ
TAMPEREEN YLIOPISTOSSA
24. HELMIKUUTA 2001

Kielten väliset yhteydet voidaan luokitella geneettisiin ja areaalisiin. Kielten on perinteisesti oletettu muodostavan kieliperheitä. Kieliperheeseen kuuluvien kielten oletetaan erkaantuneen yhdestä ja samasta kannasta. Tämä on geneettistä yhteyttä. Kieltä X puhuvan väestön päästyä kontaktiin kieltä Z puhuvan väestön kanssa kielet X ja Z jou-

tuvat toistensa vaikutuspiiriin. Tämä on toinen yhteystyyppi, areaalinen kontakti. Viitataan tässä vain kahteen kieleen, vaikka on selvää, että kontaktissa on usein enemmän kuin kaksi kieltä.

Yksinkertaistaen voidaan todeta, että kielellinen areaalikontakti voi toteutua kolmena sosiaalisena asetelmana. Ensimmäisessä asetelmassa väestöryhmä siirtyy toisen väestöryhmän alueelle. On mahdollista, että tulokkaat valloittavat ja alistavat paikallisväestön sotilaallisella väkivallalla. Tu-

▷

lokkaiden tunkeutuminen voi myös tapahtua asteittaisen, vuosisatoja kestävästä migraation kautta. Tällöin muualta tullut väestöryhmä asettuu asumaan paikallisväestön keskuuteen. Tämän ensimmäisen asettelman kielelliset seuraukset voivat olla kolmenlaiset. Ensinnäkin paikallisväestö voi siirtyä käyttämään tulokasväestön kieltä. Toiseksi tulokkaat voivat alkaa puhua paikallisväestön kieltä. Kolmanneksi on mahdollista, että molemmat kielet säilyvät ja että toinen niistä saa ylivoimaa. Väestöryhmien suhteellinen elinvoima vaikuttaa siihen, mikä näistä kolmesta vaihtoehdosta toteutuu. Elinvoimalla tarkoitan sellaisten erilaisten sosiaalisten, taloudellisten ja poliittisten tekijöiden yhteisvaikutusta, joista tärkeimpiä ovat väestöryhmien suhteelliset koot sekä niiden sosiaalisten organisaatioiden ja taloudellisen kehityksen suhteelliset tasot. Kielikontakti jatkuu vain kolmannessa tapauksessa, ja tilanne voi kehittyä kielten ylijä alivoiman keskinäiseen vaihtumiseen sekä päättyä toisen kielen häviämiseen.

Toisena sosiaalisena asettelmana ovat kontaktit rajojen yli. Toinen väestöryhmä lähestyy toista mutta pysähtyy rajalla, ja sekoittumista tapahtuu vain vähän. Väestöryhmät asuvat omilla alueillaan ja luovat monenlaisia yhteyksiä toisiinsa; raja-alueiden yhteysverkosto on varsin tiheä. Kielten väliset yhteydet toimivat yli poliittisten rajojen ja riippumatta niistä: kahden erikielisen väestöryhmän asuinalueiden välillä kulkee aina kaksikielinen puskurivyöhyke.

Eri kieliä puhuvat naapuriasutukset laimautuvat piirteitä toistensa kielistä. Esimerkkinä tällaisesta kontaktista on Verhnje Vodjanen kylä Zakarpatjen alueella Ukrainassa, noin neljän kilometrin päässä Ukrainan ja Romanian välisestä rajasta. Sen asukkaat puhuvat ukrainan lähellä olevaa kieltä, joka on imenyt piirteitä venäjältä, romaniasta, unkarista, tšekistä, slovakista, puolasta ja saksasta.

Kolmannen sosiaalisen asettelman aiheuttaa (kansainvaellusta pienempi) maahanmuutto. Väestöryhmä muuttaa maahan, jossa puhutaan toista kieltä. Emigrantit tulevat maahan paluumuuttajina, siirtotyöläisinä sekä poliittisina, talous- ja sotapakolaisina. Koska he muuttavat päästääkseen kurjista oloista parempiin, heidän sosiaalipoliittinen statuksensa on tavallisesti matalampi kuin paikallisväestöllä. Sen vuoksi he asettavat paikallisen valtakielen kotikielensä verrattuna etusijalle, koska paikalliskielen osaaminen antaa työllistymismahdollisuudet ja avaa tien hyvinvointiin. Akkulturaation nopeassa prosessissa äidinkieli koetaan usein esteeksi ja päätetään hylätä.

Harvinaisia esimerkkejä emigranttikielen korkeasta statuksesta on Reinin frankkonien heimokunta, joka muutti Transilvaniaan Colognen lähellä sijainneelta alueelta. Tämä 1100-luvulla alkanut maahanmuutto tapahtui Unkarin kuninkaiden kutsusta, ja he takasivat näille *saxeille* ('saksalaisille') etuaseaman. Sašien *status quo* kärsi suuresti toisen maailmansodan seurauksista, mutta siitä huolimatta he ovat yhä säilyttäneet kielensä osana etnistä identiteettiään.

Kielten areaalikontakti siis alkaa, kun väestöryhmä muuttaa toista kieltä puhuvan väestöryhmän joukkoon tai sen alueen rajoille. Kontaktien alkuvaihe on dynaaminen, ja se on latautunut dramaattisiin muutoksiin. Tämän vaiheen jälkeen kontakti-tilanne voi saavuttaa suhteellisen tasapainon. Se muuttuu jatkuvasti mutta kuitenkin hitaasti — niin kauan, kunnes tapahtuu sosiaalisia mullistuksia.

Ensimmäisessä ja toisessa asettelmassa kehittyi joskus uusi kieli, joka koostuu kontaktikielten yksinkertaistetuista aineksista ja rakenteista. Näitä ovat *pidginit*. Varsinkin yli poliittisten rajojen menevissä kielikontakteissa pidginiä käytetään vain joihinkin tiettyihin tarkoituksiin, tyypillisimmin kaupankäyntiin. Yksi pidgineistä

oli *russenorsk*, joka kehittyi rajakontaktissa eli asetelmassa II. Se oli venäläisten, norjalaisten sekä myös saamelaisten ja kveenien yhteinen kieli Pohjois-Norjassa. Puhuessaan *russenorsk*aa venäläiset luulivat puhuvansa norjaa, kun taas norjalaiset pitivät puhumaansa *russenorsk*aa venäjänä. Pidginin puhujat ovat tavallisesti sitä mieltä, että pidgin on vastapuolen kieli.

Pidgin, joka ei ole kenenkään äidinkieli, voi myös kehittyä kreoliksi, josta tulee äidinkieli osalle kontaktiväestöä. Näin tapahtuu usein aggressiotyyppisessä asetelmassa I. Esimerkki kreolista on *tok-pisin*, Papua-Uuden-Guinean toinen kansalliskieli.

Kielikontakti edellyttää aina henkilöitä, jotka puhuvat useampaa kuin yhtä kieltä. Kaksikieliset sovitavat kielivalintansa tilanteeseen ja puhujiin. Keskustellessaan yksikielisten kanssa kaksikieliset tavallisesti puhuvat yhtä kieltä kerrallaan, kun taas kaksikielisten välinen keskustelu voi edetä samanaikaisesti kahdella kielellä. Kielten vuorottelulla voi keskustelussa olla oma merkityksensä. Vuorottelu voi osoittaa esimerkiksi vaihtoa osallistujakehikossa tai emotionaalisessa suhtautumisessa puhutuun, puheenaiheen vaihtoa jne. Jatkuvasti käytettynä vuorottelun merkitykset haalistuvat, ja se muuttuu kaksikieliseksi puhe-
tavaksi, jolla ei ole enää keskustelukohtaista merkitystä mutta joka voi olla sosiaalisen tai etnisen identiteetin osoitin.

Tyypillistä tällaiselle kaksikieliselle puhetavalle on, että puhujat vuorottelevat kielestä toiseen sopusoinnussa kummankin kielen morfosyntaktisen ja diskurssirakenteen kanssa. Samanaikaisesti käytetyt kielet eivät enää ole yksikielinen kieli X ja yksikielinen kieli Z, vaan kaksikielisesti avoin X ja kaksikielisesti avoin Z, jotka lähestyvät toinen toistaan eli konvergoituvat toisiinsa.

Areaalikontaktien näkökulmasta *konvergenssi* on prosessi, jossa kahden kielen

rakenteet lähestyvät toisiaan. Kontaktissa — ja konvergenssissa — olevat kielet ovat samanaikaisesti irrottautumassa geneettisistä juuristaan. Tämä prosessi on *divergenssi*. Niinpä *divergenssi* onkin *konvergenssin* kääntöpuoli.

Kaksikielisessä puheyhteisössä, kaksikielisen puhetavan pohjalta kaksi kontaktikieltä voi sulautua uudeksi varieteetiksi, jossa kielten vuorottelu vakiintuu eikä enää vaihtelee. Näin syntyy uusi kieli. Monet maailman kielistä ovat syntyneet tällä tavoin. Esimerkiksi meänkieli, jota puhutaan Pohjois-Ruotsissa, on kehittynyt suomesta ruotsin vaikutuksen alaisuudessa. Jotkut tutkijat pitävät sitä suomen murteena, mutta itse puhujat eivät ajattele näin. Meänkieli on kehittynyt asetelmien I ja II vuorovaikutuksessa.

Esimerkki, joka on puolestaan kehittynyt asetelmassa I, on afrikaans, jota puhutaan Etelä-Afrikan tasavallassa. Afrikaans alkoi erkaantua hollannin kielestä omaksi kielekseen englantilaisen kolonisaation aikana, ollessaan kontaktissa englannin ja paikallisten afrikkalaisten kielten kanssa. Murre voikin kehittyä itsenäiseksi kieleksi divergoituessaan geneettisestä lähteestään ja konvergoituessaan kontaktikieleensä.

Toinen rakenteellinen prosessi, joka on käynnissä kielikontaktitilanteessa, on integraatio. Tutkittaessa konvergenssiprosessia tarkkaillaan kumpaakin kontaktikieltä. Integraatioprosessin tutkimus kohdistuu kieleen, joka lainaa aineksia lähdekielestä ja integroi niitä omaan resipienttisysteemiinsä. Esimerkiksi suomessa on runsaasti tietokonealan sanoja, jotka ovat läpäisseet integraatioprosessin niin, ettei englanninpuhujia välttämättä tunnista lopputuloksen alkuperää. Yhden ja saman sanan integrointiaste saattaa vaihdella eri käyttötilanteissa. Vanhaa Macintosh-ohjelmaa *Write* on kutsuttu *vraitiksi* ja myös *vriteksi*. Sananalkui-
nen konsonanttiyhdistelmä osoittaa, että
▷

sanaa on käytetty paljon visuaalisessa muodossaan eli se on opittu luettuna. Jos sanaa olisi käytetty vain suullisesti, ensimmäinen konsonantti olisi todennäköisesti jäänyt pois. Englannin *file* on milloin [file] milloin *faili*. Englannin *delete* on toimintakäskynä [delete] ja verbinä *deletoida*. Kovalevyjä järjestäessään suomenpuhujat käyttävät asuja *masteri* tai [master] (< engl. *master*) ja [slave] tai *sleivi* (< engl. *slave*). Integraatiotyyppi ja -aste kertovat sanan käyttöalueesta (onko kyseessä kirjoitettu vai puhuttu kieli), käytön intensiteetistä sekä puhujien kielellisestä kompetenssista. Ammatillaiset vakinaistavat tietyn integraatioasteen ja -tyypin ammattikieleensä. Täydellinen integraatio on tyyppillistä, kun puhutaan päivittäistavarasta. Esimerkiksi hyttysmyrkky, jonka pakkauksessa lukee »OFF!», on suomeksi *ohvi*. Rikkaruohon tuhoamiseen tarkoitettu aine, jonka englanninkielinen tavaramerkki on »Round up», on suomeksi *runtoppi*.

Agglutinoivassa suomessa sananmuodon morfologia on aina mukana integraatioprosessissa. Monessa muussa kielessä, muun muassa venäjässä, vieras sana voi osallistua syntaktiseen rakenteeseen ilman, että sen muoto muuttuu. Tässä tapauksessa integraatio osoitetaan sanan ulkopuolella. Suomenvenäjässä voi sanoa *V kamennom kellari begali myši* 'kivisessä kellarissa juoksi hiiriä'. Venäjän adjektiivi *kamennom* 'kivinen.mask.LOK' kertoo, että sen pääsana, suomen *kellari*, on maskuliini tai neutri lokatiivissa. Tämä on syntaktinen, sanan ulkopuolinen integrointi.

Konvergenssin ja integraation prosessit ovat ääripäissään toistensa vastakohtat: integraatio korostaa piirteitä, joissa kontaktikielet eroavat toisistaan, kun taas konvergenssi pehmentää ja poistaa eroja.

Kun alussa kuvaamani kolme kontaktiasetelmaa tarkastelee lähemmin, joutuu myöntämään, että ne ovat teoreettisia pel-

kistyksiä, sillä todellisten kielikontaktitilanteiden taustalla voivat olla jopa kaikki kolme skenaariota. Näin on esimerkiksi vanhojen suomenvenäläisten tilanteessa: Joidenkin suomenvenäläisten vanhemmat olivat emigrantteja Venäjän lokakuun valankumouksen ja kansalaissodan ajoilta; toisten esi-isät tulivat suomalaisiin kaupunkeihin kauppiaina, puutarhureina, virkailijoina ja upseereina 1700- ja 1800-luvuilla tai 1900-luvun alussa. Erillisen ryhmän muodostavat Kannaksen neljän venäläiskylän asukkaat, jotka kuuluivat Kyyrölän kirkonkylään. Kyyröläiset pakkosierrettiin venäjän pohjoismurteiden alueelta Karjalan kannakselle jo 1720-luvulla. Heidän venäjässään on edelleenkin havaittavissa näitä murrepiirteitä.

Vanhojen suomenvenäläisten taustoisista kaikki kolme asetelmaa ovat punoutuneet yhteen. Venäläisiä tuli Suomeen 1700-luvulta 1910-luvulle saakka sen takia, että Suomi oli poliittisesti osa Venäjän keisarikuntaa. Tämä oli seurausta ensimmäisestä asetelmasta, Venäjän aggressiivisesta tunkeutumisesta Suomen alueelle. Toinen asetelma oli tärkeä erityisesti kauppa- ja teollisuusyhteyksien kehittymiselle ja myös näitä yhteyksiä harjoittaville henkilöille: venäjää ja suomea (erityisesti sen itämurteita) puhuvat väestöryhmät ovat muinaisista ajoista lähtien olleet naapureita, ja heillä on aina ollut toimivat yhteydet yli rajojen. Lisäksi venäjässä on ennestään jälkiä ajoista, jolloin slaavilainen väestö vaelsi etelästä pohjoiseen tunkeutuen vähitellen suomalais-ugrilaisen väestön asuttamille alueille, ja suurin osa tätä väestöä siirtyi puhumaan pohjoisslaavia. Kolmas asetelma, maahanmuutto, joka sekin on mukana suomenvenäläisten taustoissa, ei olisi ollut niin laajaa ilman edellä kehittyneitä asetelmia I ja II. Niinpä kaikki kolme asetelmaa ovat vaikuttaneet väitöskirjassani käsiteltyjen puhujien taustoihin.

Vuonna 1962 Murray Emeneau kirjoitti, että rakenteellisen interferenssin vedentävä evidenssi » – is that derived from bilingual situations in which the languages on both sides are well known. It will not do to deal in substrata that have long vanished entirely from our control. That way lie uncontrolled hypotheses, alias guesses, and the mysticism of so many substratum theories.» Thomason ja Kaufman (1988) koros-

tivat, että kauan sitten kadonnutta ja dokumentaatiota vailla olevaa substraattikieltä voidaan tutkia epäsuorasti, sen eloonjääneiden sukulaisten kautta. Meidän tapauksessamme, nopean kielenvaihdon tilanteessa, rakenteelliset muutokset vanhassa suomenvenäjässä ja varsinkin Kyyrölän venäjässä voivat valottaa substraattipiirteitä kielen vaihtaneiden suomalais-ugrialaisten pohjoisslaavissa. ■

LARISA LEISIÖ *Morphosyntactic convergence and integration in Finland Russian*. Department of Philology II. Slavonic languages. Tampere: Tampereen yliopisto.

Sähköposti: larisa.leisio@uta.fi